

**ДИСКУРЗИВНЕ ШЕТЊЕ ПЕЧАЛБАРСТВА КАО ТРАУМЕ:
ОД КОЛЕКТИВНОГ ИСКУСТВА
ДО СТВАРАЊА НОСТАЛГИЈЕ**

Жељко Милановић
*Филозофски факултет
Нови Сад, Србија*

Кључне речи: печалбарство, траума, носталгија, етнизација сећања.

Апстракт: У раду се полази од праћења промена статуса Анђелка Крстића у оквирима српске и македонске књижевности. Могућност да Крстић буде безусловно прихваћен као вишedomни аутор разуме се као безидеолошки принцип историје књижевности која може да буде укључена у детрауматизацију прошлости и стварање бесконфликте будућности. Сличности у тематизацији печалбарства у романима *Трајан* Анђелка Крстића и *Неверство* Дејана Трајкоског су маргиналне у односу на укљученост главног јунака савременог романа у модернизацијске процесе којима је захваћен појединац отворен за искуства Другог. Међутим, у закључку рада уочава се да дискретни историјски контекст романа *Неверство* репродукује наративе сећања који у прошлости виде свој субјекат једино као жртву колективне трауме. Поред тога што роман *Неверство* садржи елементе окрепљујуће релативизације сећања, ипак, на плану односа према прошлости Балкана у коју је укључен и Други, долази под утицај владајућих дискурса који су одустали од вишеперспективности. Вишеперспективност која не искључује Другог представља предуслов бесконфликтне будућности култура балканских народа.

THE DISCURSIVE WALKS OF MIGRANT WORKERS AS A TRAUMA: FROM A COLLECTIVE EXPERIENCE TO A FEELING OF NOSTALGIA

Željko Milanović
Faculty of Philosophy
University of Novi Sad, Serbia

Keywords: migrant workers, trauma, nostalgia, ethnicization of memory

Summary: The paper starts by tracing the shifts in the status of Anđelko Krstić in the framework of Serbian and Macedonian literature. We interpret the possibility of Krstić being unconditionally accepted as an author with more than one homeland as a non-ideological principle of literary history that could be involved in a de-traumatization of the past and the creation of a conflict-free future. The similarities in the depiction of migrant workers in the novels *Trajan* by Anđelko Krstić and *Infidelity* by Dejan Trajkoski are marginal when compared to the involvement of contemporary novelistic protagonists in the modernization processes which open the affected individuals to the experiences of the Other. However, we conclude with the observation that the discrete historical context of *Infidelity* reproduces memory narratives that perceive their subject solely as a victim of collective trauma in the past. Although *Infidelity* contains elements of an invigorating relativization of memory, it is influenced by dominant discourses that abandoned multi-perspectives of the Balkan past and the inclusion of the Other. Such multifaceted perspectives which include the Other represent a prerequisite for a conflict-free future of the Balkan peoples and cultures.

У разноврсним, многобројним и уметнички продуктивним књижевним релацијама јужнословенских књижевности посебно место припада односима у којима показујемо своју (не)спремност да прихватимо дводомност или вишedomност појединих писаца. Вишedomност је посебно интригантна када је реч о канонизованим писцима које национално оријентисана књижевна поља желе да одвоје од свог балканског Другог са којим су били у турбулентним односима у блиској или даљој прошлости. Преовладавајуће интересовање за канонизоване писце али и писце којима се тражи место у канону националне књижевности, а који су у некој другој књижевности посматрани као њен интегрални део, затварањем у самодовољност и проглашавањем искључиво националног као ексклузивне уметничке вредности из вида губи универзалност приказаног искуства али и могућност његовог преобликовања у савремености. Књижевно

искуство Другог коме није призната другост одбацује се као неаутентично или се Други преводи у припадника културе из које се посматра без обзира на елементе који би такво превођење могли да destabilizuju. Књижевноисторијски напори јужнословенских књижевности да се дводомни или вишедомни писци неизбежно посматрају као аутори који припадају једној националној књижевности сведоче не само о вредности њиховог дела већ и о немогућности да књижевно наслеђе буде прихваћено као заједничко.¹

Међу вишедомним писцима који равноправно могу да буду сматрани македонским и српским, налази се и Анђелко Крстић (1871-1952), „Македонац из охридског краја“ (Скерлић 1997: 383), који је између два светска рата сматран важним делом књижевности Јужне Србије као и аутором који не заостаје за најважнијим ствараоцима из других делова Југославије (Јовановић 1937: 854-855). После Другог светског рата о Крстићу се говори као о значајном аутору чији роман *Трајан* представља „широку фреску из живота македонске раје“ али у коме има „извесних застрањења“ јер је његов аутор „васпитаник једне средине противне концепцији посебне македонске народности“ (Ковачевић 1954: 5-6). Крстић је и „Србин из Македоније“, чије дело карактерише национална и политичка тенденциозност (Деретић 2007: 986). Крајем 20. века, о Крстићу се каже да је у приповеткама и драми *Заточници* отворено заступао интересе српске националне идеологије док у роману *Трајан*, захваљујући великом обиму фактографске грађе „његова политичка уверења као да делују из другог плана, постајући ентитети романијерског исказа“ (Друговац 1990: 113). Са друге стране, верује се да је Крстић маргинализован у српској књижевности због обзира „према мекедонској књижевности и македонској култури у целини“ (Микић 1997: 85), односно због историјско-националне а не због социјално-политичке компоненте свог дела (Микић 1997: 97).²

¹ Пример за сврставање вишедомних аутора у оквире само једне националне књижевности има много. Поменимо само дела Јоакима Крчовског (бугарски и/или македонски аутор), Кирила Пејчиновића (бугарски и/или македонски и/или српски) или Григора Прличева (грчки и/или бугарски и/или македонски). Ови аутори су у историјама националних књижевности најчешће добијали запажено место (Милановић и Живанчевић Секеруш 2019: 52-53) без проблематизовања могућности да припадају и некој другој књижевности што умногоме отежава истраживање њиховог дела јер из вида губи сложеност културне, политичке или економске ситуације у којој су стварали али и комплексност њихове рецепције и вредновања.

² Крстић је аутор коме је у српској књижевности посвећена већа пажња тек 90-их година 20. века али се чини да је појачани интерес за њега био у сагласју са контекстом напора да се очува шири културни простор, односно да се увећа дистанца према југословенском културном наслеђу (видети Цветановић 1998).

У 21. веку Крстићево дело се посматра као отпор његовом великосрпском образовању (Радически 2004: 31) али и као доказ претпоставке да је роман производ колектива који не зависи од воље свог аутора. Чак и неприхватање авангардних поетика у Крстићевом случају разуме се као израз „дубоке, трансцендентне, ако не и атавистичке [*sic!*] везе са родном земљом“ (Радически 2004: 32).

Чињеница да се друго издање романа *Трајан* (1954) разликује од првог из 1932. године разуме се чак и као насиље над аутором, делом и „целокупним завештањем Јужне Србије и Јужносрбијанаца“ али и као један „од најбољих примера културног геноцида на простору некадашње Југославије који је спровођен над православним Србима [*sic!*]“ (Грандић 2007: 180). Поред напора да се прецизније одмери припадност одређеној националној књижевности (припада „првенствено српској књижевности, а тек мањим делом македонској (Јеврић 2019: 197)) и даље има истраживача који не одустају од ситуирања Крстића међу дводомне ауторе (Бечејски 2006: 47).

Крстићев роман *Трајан* неретко је представљао извор трауме за корпусе македонске и српске књижевности у зависности од издања које се истражује али и од односа истраживача према даљој или ближој прошлости. Могло би се рећи да се однос према роману *Трајан* мењао у зависности од интерпретативног фокуса одређеног времена али би се на тај начин изгубио из вида интерес управо за она места у роману која могу да буду сведочанство трауме. Наравно, идеолошке претпоставке истраживања могу пресудно да одреде однос према делу које је попримило нестабилни облик јер се мењао његов садржај. Поред инсистирања на колективној трауми, постоји и индивидуална траума самог аутора који је у разговору са Колетом Чашулом одбио да роман објави у промењеном облику јер је то сматрао нечасним у тадашњим околностима, односно желео је да остане нераздвојен од својих заблуда из прошлости када је морао да свом васпитању плаћа многобројне дугове (Чашуле 1952; Поповски 2000).³

Роман *Трајан* призива трауму и када се инсистира на редакторским изменама у издању из 1954. године. Каже се, на пример, да „се примарно засновани антагонизам на националној основи мења у сукоб

³ За разлику од тумачења редигованог издања романа *Трајан* из 1954. године у којима се инсистира да је дело измењено без сагласности аутора који „ни по коју цену није хтео да попусти пред захтевима нове идеологије и новог времена и да се одрекне своје вере у православно, светосавско завештање, али и свог поуздања у српско национално биће и његов идентитет“ (Грандић 2007: 160), постоји сведочанство да је ово издање припремљено током пишевог живота као и да је сам Крстић одустао од последње сцене која је дописана „онда кад је требало да власти одобре штампање“ (Недић 1997: 212).

на социјалној равни“ (Грандић 2007: 171). Давање предности националном у односу на социјално представља симптом нашег времена. Савремено инсистирање на националној мотивацији уклапа се у производњу рестауративне носталгије⁴ за периодом између два светска рата и тежњу ка уклањању носталгије за социјалистичком Југославијом. На примеру Грандићевог односа према Крстићевом роману видљиво је и да „етнизацију социјалног прати ретрадиционализација и реклерикализација“ (Кулјић 2012). У инсистирању да је роман маргинализован због своје националне а не због своје социјалне перспективе (Микић 1997: 97) јасно је да се реактуелизација романа *Трајан* такође одвија на плану „етнизације социјалног“. Социјална димензија романа која је била важна после Другог светског рата помера се у други план, траума печалбарског живљења смешта се у оквире националног искуства а из вида се губе перспективе које би, на пример, разматрале повезаност успона капитализма и миграција радне снаге или везе између националне државе и миграција на простору Балкана.⁵

Етнизација социјалног данас и социјализација етничког после Другог светског рата представљају процесе мењања прошлости, односно креирања једне нове културе сећања која трауматична искуства одбијају да наративизују већ их фалсификују и прилагођавају хегемоном дискурсу – некада социјалистичкој утопији а данас обећаном националном рају. Данас се „на Балкану води жестоки *kulturkampf* у чијем се центру налази право на сећање“ (Aleksić 2016) и у њега су укључени не само истраживачки радови као што смо могли да видимо у текстовима о Анђелку Крстићу који су настајали крајем 20. и у првим деценијама 21. века, већ и многобројна књижевна дела која желе да се позиционирају у оквирима нових или старих култура сећања. На специфичан начин то чини и роман Дејана Трајкоског *Неверство* (објављен 2014. године на македонском језику).

Роман *Неверство* прати печалбарско искуство које је мотивисано покушајем јунака да забрањену љубав легитимише браком. Од забрањене љубави до одласка у Америку и повратка у завичај, Соне приповеда о себи (поред главног јунака, приповеда и Наратор у јасно издвојеним деловима текста), својим љубавима, открићу савремене

⁴ Светлана Бојм разликује рестауративну и рефлексивну носталгију и каже да „носталгија првог типа гравитира ка колективним, сликовитим симболима и усменој култури“ док „носталгија другог типа више је усмерена на индивидуалну причу; она ужива у појединостима и знацима што призивају разна сећања, док се сам повратак у завичај одлаже“ (Бојм 2005: 99).

⁵ Више о овим темама у Месадра s. d. и Braunnbauer 2016.

музике, сусретима са Филозофом, односима са Меном и другим женама. Од 20-их до 60-их година 20. века, Соне се креће кроз искуства сусрета са Другим, покушавајући да се приближи сину коме ће рећи да човеково трагање једино може да се заврши сазнањем о томе да се ништа не може пронаћи.

Док је у Крстићевом роману печалбарство „проблем социјалне природе“ (Бечејски 2006: 51) и главни јунак је само репрезент типа печалбара који не прихвата вредности новог света (Бечејски 2006: 51-52), код Трајкоског су ствари постављене другачије: његов јунак мора у печалбу не само зато јер је то одлука његовог оца већ и зато што то представља начин да буде са вољеном девојком. Печалба представља модел напуштања колективног искуства како би се реализовала интимна жеља. У роману *Неверство*, имагинарно колективно искуство преводи се у стварно индивидуално: наратор препознаје „погрешно време за нас у Македонији, на почетку друге деценије двадесетог века“ (Трајкоски 2018: 12) али одмах ову оцену релативизује речима да не само да је свако време погрешно већ „то што га ми проживљавамо, свакако је најпогрешније“ (Трајкоски 2018: 12). Љубав Мене и Сонета пореди се са учењем из буквара, истог оног „који нам неки други народи често намећу да га тумачимо на туђем језику“ (Трајкоски 2018: 26). Као што се Македонија опире туђим букварима, опирају се Мена и Соне „домаћем окружењу које ни у сну не би могло да схвати“ да је њима најважније да сами себе уче (Трајкоски 2018: 26). Колективни отпор наметнутим дискурсима колонизације изједначава се са индивидуалним отпором патријархалним нормама. Поређење збуњује и не бисмо са сигурношћу могли да кажемо да ли би се индивидуална спремност за отпор могла претворити и у колективни отпор пројекту настајања унификоване националне заједнице.

Крстићев *Трајан* је роман о печалбару који, као оличење заједничке судбине, није спреман да дели искуства заједнице у коју је дошао, одан је патријархату и дому, не исказује своја осећања. Свет и односи међу јунацима овог романа регулисани су патријархатом и представљени како на простору печалбе тако и на простору домовине (Бечејски 2006: 51-56). Поред свега, јунак романа је способан да буде и критичар друштвених установа (различитих религија и катедри које нису способне да шире љубав) али и Западне Европе чија се радозналост храни „крвавим сензацијама са македонског тла“ (Krstić 1954: 214)).

Јунак Трајкоског се разликује од Трајана: његов одлазак није у потпуности економски и друштвено мотивисан јер му претходи

страсна љубав са Меном;⁶ он није одан патријархату али по повратку из Америке подлеже његовим искушењима; Америку као нови свет у који је дошао упознаје чак и боље од самих Американца јер урања у црначку, тадашњу супкултуру, ризикујући да има проблеме са људима у белим капуљачама; брак са вољеном женом, због које је починио грех страшнији од братоубиства, доживљава као једноличан. Крстићев јунак је био подељен на *тамо* и *овде*. Јунак Трајкоског не само да је на исти начин подељен већ трајно не може да буде ни веран самом себи па зато и напушта вољену жену.

Оно што је код Крстића била „бочна тема“,⁷ дискретно али и довољно снажно је присутно и код Трајкоског. Дискретно зато што се не рефлектује на судбину главног јунака, снажно зато што учествује у актуелним сукобима наратива сећања.

Роман Трајкоског у великој мери преобликује топосе печалбарства до сада присутне у македонској књижевности. Печалбарство као тема нужно обједињује мотиве одласка/повратка и трауме која их прати, носталгије и сусрета са Другим. Иако је македонска књижевност нудила различите одговоре на изазове ове теме, роман Трајкоског, који садржи бројне уметнички вешто трансформисане мотиве присутне код канонизованих македонских аутора,⁸ ступа у сложен однос са њима не само што релативизује могућности спознаје истине,⁹ већ и зато што

⁶ Сонетов отац доноси одлуку о одласку сина у печалбу. Очеви мотиви су егоистични јер он у синовљевом одласку види шансу за побољшање сопственог материјалног статуса.

⁷ Бечејски сматра да је македонско национално питање „бочна тема“ романа *Трајан* „која ће битно одредити судбину главног јунака још пре његовог рођења, као и осталих македонских печалбара“ (Бечејски 2006: 57).

⁸ Роман *Неверство* улази у уметнички продуктивну полемику са начинима досадашњег проблематизовања печалбарства у књижевности и наративно веома успешно преиспитује глорификоване ауторе и дела македонске књижевности. Транспарентно присуство појединих аутора (стихови Б. Конеског су девиза романа; аутор у једном интервјуу каже да свакодневно учи од П. Андрејевског (Трајкоски 2015)) ређе је од одјека упечатљивих топоса македонске књижевности који су веома чести у роману (суђаје (усмена књижевност), женске руке нагржене дуваном (К. Рацин), суше и поплаве (Б. Павловски), провадацисање (С. Попов), љубав у невреме (Ж. Чинго), кафана као агора (В. Иљоски)...). Поред наведених аутора, свакако да има и других код којих се налазе ови мотиви.

⁹ У роману се релативизује истинитост на неколико места: математички збир из дискурса образовног система важи само за сиромашне али не и за богате; Драга, коју Соне среће на броду за Америку, испричаће три приче о свом животу; наратор каже да је све „тако као што изгледа и ништа није тако као што изгледа“, односно „истина је једна и ниједна“ (Трајкоски 2018: 42); по повратку из Америке „све је било исто, ништа исто било није“ (Трајкоски 2018: 87). Образовање, Драгин живот и печалба представљају трауму а свака траума је догађај који води ка кризи репрезентације, историје и истине (Luchurst 2013: 69; цит. према Mihaljinac 2016: 45).

његов јунак има веома критичан однос према традицији – он њене последице осећа на сопственој кожи.¹⁰

„Печалбарство, та вечна македонска тема“ (Капушевска-Дракулевска) у роману *Неверство* присутно је као искуство модернизације које није захваћено трауматичним историјским догађајима већ је обликовано у складу са индивидуалним доживљајем стварности главног јунака. Ипак, историјски контекст који је дискретно присутан у роману, не због убедљивије мотивације или, како сам аутор каже, јер му је „културно-историјско питање националног идентитета Македонаца“ било „важно за комплетирање историјске тежине романа“ као и да оно представља битан део романа (Čirić 2020), већ због неодољиве привlačности укључивања у савремене облике произвођења сећања, носталгије колектива за временима у којима је доживео трауму жртве. Једноставније речено, главни јунак романа *Неверство* свој идентитет гради насупрот владајућим колективним идеологијама (забрањена љубав у патријархату, интерес за црначку супкултуру у Америци између два светска рата, неверство као трајна одлика идентитета, одбијање да по повратку из печалбе живи са женом и родитељима...). Таквом идентитету историјски контекст пројектован из садашње перспективе није био нужан, односно, његова уметничка функција није ни видљива ни убедљива.

Неверство свој наратив развија на дискретној историјској позадини од балканских ратова до 60-их година 20. века док се на плану могућих и очекиваних савремених интерпретација протеже до садашњих легитимизација и преобликовања колективних сећања. Македонија је тематизована од поделе између Грчке, Србије и Бугарске после Другог балканског рата (Сонетов отац коментарише договор у Букурешту)¹¹, преко Краљевине СХС у којој сви добијају нова презимена,¹² Другог светског рата у коме учествује Зрак, Менин и Сонетов син, до открића

¹⁰ Главни јунак и његова вољена Мена „дигли [су] револуцију“ која је била „незамислива међу обичним светом што је ишао по утабаним, зацртаним путићима традиције која је, таква каква је била, налагала некакву неискрену част и правду, и исту такву веру и поштовање, а никако послушковање сопствених жеља које за човека треба да су светиња, а не смеју да буду откривене јер нису биле по правилима која су хиљаде људи гурнула у дубоку несрећу узроковану неиспуњеним поривима“ (Трајкоски 2018: 26).

¹¹ „Да не знаш ко ће да ти да пушку, маму им, да л' Срби, да л' Бугари, сви само хоће да се нагузимо и да нас излемају мотком“ (Трајкоски 2018: 19).

¹² „У међувремену, Македонија већ поче да осећа чизму Краљевства СХС. Сви добише нова презимена. Није им се пишало по гробовима, али зато, име им опоганише“ (Трајкоски 2018: 83).

„слободе са Запада која ће се касније показати дволична као и наша друштвена реалност“ (Трајкоски 2018: 100).

Ако Трајкоски изневерава традицијом обавезујуће топосе наратива о печалбарству, збуњује текст Венка Андоновског који је објављен као поговор роману. Андоновски каже да главни јунак почиње да сумња у верност, љубав и идеале чим промени место у простору, односно да нови простор поништава све моралне вредности (Андоновски 2018: 105). Ипак, у средини коју је напустио тешко да је могуће прихватити да истинску вредност представљају уверења о томе да пољубац представља већи грех од братоубиства, да се домаћинима сматрају људи који туку своје жене пре него што се охлади брачна постеља, да су блуднице светице, да је нормално приморавати ћерке да спавају напољу... Соне по повратку из Америке постаје гори од свог патријархалног оца али то није последица преношења америчких вредности већ радикализације владајућег стања у домаћем простору али и сложених психичких реакција на трауму забрањене љубави и трауму печалбарства. Такође збуњује и став да је Сонетова „разгоропађена сексуалност“ пример „либералне еманципације“ човека из балканске провинције који на модерне форме љубави почиње да гледа кроз „призму своје средњовековне моралности“ (Алаџозовски 2017) јер не само да главни јунак открива сексуалност на Балкану и насупрот владајућем патријархату већ је и немогуће говорити о моралности средине осим као о замишљеној слици из данашње перспективе која сопствену прошлост посматра као инфериорну у односу на неке друге, опет замишљене, прошлости. Управо чињеница да је главни јунак обликован као снажни индивидуални карактер омогућава разумевање његових гестова супротстављања матичној али и страног заједници. Ако је Крстићев јунак био спреман да критикује установе човечанства неспособне да створе хуманије услове живота,¹³ роман Дејана Трајкоског у свом критичком односу према традицији али и својим преобликовањем дискурса печалбарства у македонској књижевности у ствари критикује саму књижевност као установу недораслу стварању хуманијих односа међу људима.

¹³ „Правда?... Хуманост? – Шкрта је земља још да на њој ничу... Крв, огањ, јаук роба, Нероновог двадесетог века, веће је задовољство. [...] Бог?... И њему је можда требала забава да се њоме разоноди погледајући озго како ће после овога да изгледају крајеви – охридски, кичевски, битолски, костурски – мрцварени дотада поступно а сад одједном дотучени!...“ (Krstić 1954: 214).

Да ли у томе успева, посебно је важно питање, односно да ли његов окрепљујући релативизам и вишперспективност у репрезентацији трауматичних искустава остављају места за искуство Другог? Одговор на ова питања би био недвосмислено потврдан да у роману нису присутна места на којима се инсистира на улози жртве колектива коме припадају Соне и Мена. Важно је напоменути да немамо намеру да поричемо догађаје на територији Македоније између два светска рата, да преговарамо са доживљајем продужене колективне трауме или да поричемо њену стварност. Намера нам је да укажемо на дискурзивне стратегије које се на истоветан начин развијају и у савременом истраживању трауме починиоца и представљању трауме жртве.

Видели смо да Грандић трауму починилаца (српске власти у Македонији) претвара у трауму жртве (брисање српског имена у Југославији после Другог светског рата). Оваква динамика односа између две трауме присутна је и код Трајкоског јер он трауму жртве у периоду до краја Другог светског рата продужује траумом жртве у послератно периоду. Иако се починиоци мењају (пре Другог светског рата то су суседни народи, затим то постаје политика Краљевине СХС, после рата хероји који су изневерили своје идеале¹⁴ и на крају је то дволичност Западних али и домаћих вредности), жртва остаје иста. По повратку из Америке, Соне се жени Меном и размишља о њој као о Македонији јер су обе немоћне да промене стварност и чекају свој тренутак (Трајкоски 2018: 84). Соне релативизује положај колективне жртве размишљањем о траумама које су доживели Македонци (крађа среће и осмеха, убијање очева, ломљење зуба, силовање мајки пред децом) и уверен је да би они чинили то исто да су били јачи. Соне верује да „они што су били слабији па потом порасли, злоупотребљавају је [моћ неправде и злочина] још више“ (Трајкоски 2018: 84). У Сонетовом друштвеном етаблирању по повратку из печалбе видљива је трансформација појединца од онога ко трпи у онога ко чини неправду. Соне постаје гори од свог оца и свих које је познавао, почиње да туче Мену и да јој говори о крају љубави, да пије али и да разуме сопствено проклетство човека „коме је све дато, а ништа му није довољно“ (Трајкоски 2018: 98).

¹⁴ Сонетов син је херој који после рата стипендију за студирање немилнице троши на алкохол.

Мена и Македонија остају до краја романа немоћне да промене своју улогу жртве а чини се да Трајкоски и данашњу Македонију види као трајну жртву.¹⁵

Траума је преносива са генерације на генерацију и „међугенерациски некус трауме може се прекинути само кад се дисоцирани и несвесни делови трауме успешно преведу у свесну форму сећања“ (Asman 2011: 115). За ослобађање од трауме поред индивидуалне терапије неопходно је да постоји „друштвено и политичко окружење, `оквир сећања` у којем је могућно са емпатијом слушати ова дисоцирана и потиснута сећања и дати им место у социјалном памћењу“ (Asman 2011: 115). Могло би се учинити да је у Грандићевој акрибичној анализи два издања *Трајана* и у историјском контексту романа *Неверство* присутна „свесна форма сећања“ о којој говори Асманова. Међутим, ни острашћена Грандићева анализа измена у роману *Трајан* после Другог светског рата ни дискретни историјски контекст у роману Трајкоског не отварају простор за одбачена сећања Другог која бисмо, ако не одмах са емпатијом, могли бар да чујемо. У оба случаја је реч о напору да се српски, односно македонски колектив представи као жртва. У оба случаја се инсистира на трауми жртве о којој сама жртва говори док починилац трауме не може да је чује. „Свесна форма сећања“ на тај начин се скрива иза произвођења сећања, односно носталгије за временима када смо били жртве а трауматично искуство Другог и даље остаје недоступно наративизацији. Представљање сопственог колектива као једине жртве део је стратегије рестауративне носталгије као дела „националног сећања, које се темељи на јединственој причи о националном идентитету“ (Војт 2005: 23). За разлику од рестауративне, рефлексивна носталгија је део „друштвеног сећања, колективног оквира који обележава али не дефинише индивидуално сећање“ (Војт 2005: 23).

Траума може да постане конструктивна и да уведе прошлост у будућност „тек када историјско мишљење отвори трауматски сегмент искуства и суочи се са њим“ (Кулјић 2006: 293), што се није десило

¹⁵ Трајкоски каже да иако су се многе ствари промениле у односу на раније периоде, „цео Балкан као да још живи у сјенама прошлости, које, по правилу, свакако су репресивне до бола“ (Ситић 2020).

после Другог светског рата отварањем расправе о Крстићевом односу према Македонцима већ је тај однос преобликован из националног у поље социјалног проблема. Грандић показује да су се измене у другом издању романа *Трајан* односиле на српски идентитет јунака. У 21. веку редиговање Крстићевог романа отвара трауму жртве јер се доживљава као пример који доказује, како то Грандић каже, културни геноцид.

Код Трајкоског траума жртве, неупадљиво присутна у роману, има колективни карактер: сукоби у балканским ратовима и Првом светском рату не одражавају се директно на судбину главног јунака, нетематизовано и немотивисано учешће у партизанској борби сина главног јунака преноси се на стереотипне слике победника после Другог светског рата и на лоше стране социјалистичког друштвеног уређења.

Ниједан од ових облика трауме нема конструктиван карактер јер је усмерен ка Другом, не и према преиспитивању сопствене позиције. Данашњи културни рат на Балкану у чијем је центру право на сећање може се окончати процесом „измене културе сећања и постепеног узајамног уважавања“ (Kuljić 2006: 296).

У *Трајану* схваћеном искључиво из националне перспективе и *Неверстеу* у коме је жртвени поредак трајно стање присутан је процес измене културе сећања који не може да води ка узајамном уважавању. Сужавање перспективе у нашем односу према вишedomним ауторима као и перпетуирање нашег схватања јединствене и трајне жртве не омогућавају књижевности да помогне у решавању проблема из прошлости. Иако је данас „илузорно веровати да би у ближој будућности политички корисну етноцентричну трауму властите жртве могла уздрмати самокритична траума властитог злочина, то ипак није разлог да критичка култура сећања одустане од овог начела“ (Kuljić 2006: 296). Није нам намера да кажемо како би македонски роман морао да тематизује македонски злочин нити да поричемо колонијални однос српских власти према Македонцима до Другог светског рата већ да укажемо да перпетуирање слике жртве на коме неретко инсистирају балканске културе не води ка књижевности ослобођеној идеологије, макар она била и фрагментарно и ненаметљиво присутна у роману.

За почетак би било добро да безусловно прихватимо вишedomност писаца са простора Балкана. Безусловно прихватање вишedomности писаца које не би било ограничено идеологијом једног времена, *mutatis mutandis*, значило би вишеперспективност у гледању на прошлост, односно бесконфликтну будућност Балкана. У књижевном смислу који би се директно тицао овог рада, печалбарство као траума у својим дискурзивним трансформацијама од представљања ексклузивног

националног искуства до учешћа у креирању носталгије изгубило би свој жртвени карактер.

Ослобађање од дискретног историјског баласта који не одустаје од тематизације трајне трауме жртве и поред релативизације способности да се спозна истина, отворило би разумевање романа *Неверство* као дела које говори о печалбару кога више не оптерећује ни колектив ни наслеђени литерарни дискурс, о печалбару који, вођен жељом, више подсећа на нас модерне али и на милионе данашњих миграната које чека појединачни одговор на личну трауму напуштања дома али и трауму могућег повратка. Са баластом историје жртве и данас преовладавајућег односа према произвођењу носталгије, *Неверство* не одлази даље од њеног репродуковања. Код Трајкоског је присутан ехо савремених процеса креирања сећања, односно усмеравања пажње на оне сегменте прошлости који виде сопствени колектив једино као жртву и да није тога, овај роман би био убедљиво сведочанство у уметнички вредном тексту који македонску трауму жртве наративизује изласком из патријархалног у модерно, локалног у глобално, хомогеног и линеарног у фрагментарно и неправoliniјско, односно из самоубеђеног истинитог у окрепљујуће релативно сазнање у коме Други има место које му припада.

Извори:

Krštić, Anđelko. 1954. *Trajan. Roman iz života makedonskih pečalbara*. Novi Sad: Bratstvo-jedinstvo.

Трајкоски, Дејан. 2018. *Неверство*. Зрењанин: Агора.

Литература:

- Aleksić, Stefan. 2016. „Sećanje i zaborav u postsocijalizmu”. Приступљено 5.2.2020. <https://pescanik.net/secanje-zaborav-u-postsocijalizmu/>.
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Bojč, Svetlana. 2005. *Budućnost nostalgije*. Beograd: Geopoetika.
- Brunnbauer, Ulf. 2016. *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and State since the Late Nineteenth Century*. Lanham, Md.: Lexington Books.
- Ćirić, Saša. 2020. „Око Балкана”. Радио Београд 2. Приступљено 6.2.2020. <http://www.rts.rs/page/radio/sr/story/24/radio-beograd-2/3820431/gosti-dejan-trajkoski-i-stevo-grabovac.html>.
- Farrar, Margaret E. 2011. “Nostalgia, and the Politics of Place Memory”. *Political Research Quarterly* 64 (4): 723–35.

- Kovačević, Božidar. 1954. „Anđelko Krstić i njegovo delo”. U: *Trajan. Roman iz života makedonskih pečalbara*, 5–19. Novi Sad: Izdavačko preduzeće „Bratstvo-jedinstvo”.
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja*. Beograd: Čigolja štampa.
- . 2012. „Klasno društvo bez klasne borbe”. Приступљено 4.2.2020. <https://pecsanik.net/klasno-drustvo-bez-klasne-borbe/>.
- Luchurst, Rodger. 2013. *Trauma Question*. Abington: Routledge.
- Mecadra, Sandro. s. d. „Dug pogled ka autonomiji. Kapitalizam, migracije i društvene borbe”. Приступљено 5.2.2020. <https://www.kuda.org/sr/dug-pogled-ka-autonomiji-kapitalizam-migracije-i-dru-tvene-borbe/>.
- Mihaljinac, Nina. 2016. *Svedočenje i reprezentacija traume u vizuelnim umetnostima: NATO bombardovanje SR Jugoslavije*. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu.
- Алаџовски, Роберт. 2017. „Вртлог на креативноста: кон романот ‘Неверство’ на Дејан Трајковски, издание на авторот, 2014 година.” Приступљено 5.2.2020. <https://lektira.mk/kritika/vrtlog-na-kreativnosta/>.
- Андоновски, Венко. 2018. „Роман преко прага нове форме“. У: *Неверство*, Дејан Трајковски, 102–105. Зрењанин: Агора.
- Бечејски, Мирјана. 2006. „Печалбарство као опседантна тема Анђелка Крстића у роману *Трајан*”. *Баштина* 20: 45–59.
- Грандић, Александар. 2007. „Дораде и прераде романа *Трајан* Анђелка Крстића”. *Књижевна историја* 39 (131–132): 159–84.
- Деретић, Јован. 2007. *Историја српске књижевности*. Београд: Sezam Book.
- Друговац, Миодраг. 1990. *Историја на македонската књижевност. XX Век*. Скопје: Мисла.
- Јеврић, Милорад. 2004. „Роман *Трајан* парадигма српско-македонске узајамности”. У: *Научни састанак слависта у Вукове дане* 32 (2): 199–205. Београд: Међународни славистички центар на Филолошком факултету.
- . 2019. „Анђелко Крстић као српски и македонски писац”. *Исходишта* 5: 177–99.
- Јовановић, Слободан А. 1937. „Нова књижевност”. *Гласник Скопског научног друштва. Споменница двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије 1912-1937, XVII–XVIII*: 847–855.
- Капушевска-Дракулевска, Лидија. s.d. „Аспектот на другоста во македонската драма”. Приступљено 20.1.2020. <http://www.mactheatre.edu.mk/tekst.asp?lang=mac&tekst=57&str=7>.
- Микић, Радивоје. 1997. „Композиција приповедака Анђелка Крстића”. У: *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*, ур. Владимир Цветановић, 85–97. Институт за књижевност и уметност/Балканолошки институт САНУ.
- Милановић, Жељко. Живанчевић Секеруш, Ивана. 2019. *Увод у проучавање македонске књижевности I*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Недић, Марко. 1997. „Разговор са Стојаном Крстићем о Анђелку Крстићу”. У: *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*, ур.

- Владимир Цветановић, 211–215. Београд: Институт за књижевност и уметност/Балканолошки институт САНУ.
- Поповски, Јован. 2000. „Последната средба со Ангелко Крстиќ”. *Разгледи* 43 (3–4): 166–75.
- Радически, Наум. 2004. „Роман пред романот – Трајан од Ангелко Крстиќ и Мара Од Стојан Христов”. У: *50 години од македонскиот роман*, ур. Александар Прокопиев и др., 29–34. Скопје: Институт за македонска литература.
- Скерлић, Јован. 1997. *Историја нове српске књижевности*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Трајкоски, Дејан. 2015. „Трајкоски: Секојдневно учам од Петре М. Андреевски”. Радио слободна Европа. Приступљено 6.2.2020. <https://www.slobodnaevropa.mk/a/26818074.html>.
- Цветановић, Владимир. 1998. *Књижевност Старе и Јужне Србије до Другог светског рата*. 2. Београд: Институт за књижевност и уметност/Балканолошки институт САНУ.
- Чашуле, Коле. 1952. „Записи на последното вигаване со Ангелко Крстиќ”. *Современост* 2 (6): 31–36.

References:

- Alažozovski, Robert. 2017. „Vrtlog na kreativnosti: kon romanot ‘Neverstvo’ na Dejan Trajkovski, izdanie na avtorot, 2014 godina” [“A whirlwind of creativity: toward a novel *Infidelity* by the author Dejan Trajkoski, published in 2014.”]. <https://lektira.mk/kritika/vrtlog-na-kreativnosti/>. Accessed 5/2/2020. (In Macedonian.)
- Aleksić, Stefan. 2016. „Sećanje i zaborav u postsocijalizmu” [“Memory and forgetfulness in post-socialism”]. <https://pescanik.net/secanje-zaborav-u-postsocijalizmu/>. Accessed 5/2/2020. (In Serbian.)
- Andonovski, Venko. 2018. „Roman preko praga nove forme“ [“A novel beyond the threshold of a new form”]. In *Neverstvo [Infidelity]*, Dejan Trajkoski, 102–105. Zrenjanin: Agora. (In Serbian.)
- Asman, Alaida. 2011. *Duga senka prošlosti [Long shadow of the past]*. Beograd: Biblioteka XX vek. (In Serbian.)
- Bečejski, Mirjana. 2006. „Pečalbarstvo kao opsedantna tema Anđelka Krstića u romanu Trajan” [“Migrant workers as an obsessive theme of Anđelko Krstic in the novel Trajan”]. *Baština [Heritage]* 20: 45–59. (In Serbian.)
- Bojm, Svetlana. 2005. *Budućnost nostalgije [The future of nostalgia]*. Beograd: Geopoetika. (In Serbian.)
- Brunnbauer, Ulf. 2016. *Globalizing Southeastern Europe: Emigrants, America, and State since the Late Nineteenth Century*. Lanham, Md.: Lexington Books.

- Cvetanović, Vladimir. 1998. *Književnost Stare i Južne Srbije do Drugog svetskog rata*. 2. [Literature of Old and Southern Serbia until the Second World War]. Beograd: Institut za književnost i umetnost/Balkanološki institut SANU. (In Serbian.)
- Ćirić, Saša. 2020. „Okolo Balkana” [“Around the Balkans”]. Radio Beograd 2. <http://www.rts.rs/page/radio/sr/story/24/radio-beograd-2/3820431/gosti-dejan-trajkoski-i-stevo-grabovac.html>. Accessed 6/2/2020. (In Serbian.)
- Čašule, Kole. 1952. „Zapisi na poslednosto vigavanje so Angelko Krstić” [“Records from the last meeting with Andjelko Krstic”]. *Sovremenost [Modernity]* 2 (6): 31–36. (In Macedonian.)
- Deretić, Jovan. 2007. *Istorija srpske književnosti [History of Serbian literature]*. Beograd: Sezam Book. (In Serbian.)
- Drugovac, Miodrag. 1990. *Istorija na makedonskata književnost [The history of Macedonian literature]*. XX Vek. Skopje: Misl. (In Macedonian.)
- Farrar, Margaret E. 2011. „Nostalgia, and the Politics of Place Memory”. *Political Research Quarterly* 64 (4): 723–35.
- Grandić, Aleksandar. 2007. „Dorade i prerade romana Trajan Anđelka Krstića” [“Amendments and adaptations of the novel Trajan by Andjelko Krstic”]. *Književna istorija [Literary history]* 39 (131–132): 159–84. (In Serbian.)
- Jevrić, Milorad. 2004. „Roman Trajan paradigma srpsko-makedonske uzajamnosti” [“Novel Trajan a paradigm of reciprocity between Serbia and Macedonia”]. In *Naučni sastanak slavista u Vukove dane [Scientific meeting of Slavists during “Vukovi dani” festive event]* 32 (2): 199–205. Beograd: Međunarodni slavistički centar na Filološkom fakultetu. (In Serbian.)
- . 2019. „Anđelko Krstić kao srpski i makedonski pisac” [“Andjelko Krstic as a Serbian and Macedonian writer”]. *Ishodišta [Origins]* 5: 177–99. (In Serbian.)
- Jovanović, Slobodan A. 1937. „Nova književnost” [“New Literature”]. *Glasnik Skopskog naučnog društva. Spomenica dvadesetpetogodišnjice oslobođenja Južne Srbije 1912-1937 [Gazette of the Skopje Scientific Society. Memorial to the 25th Anniversary of the Liberation of the Southern Serbia 1912-1937]*, XVII–XVIII: 847–855. (In Serbian.)
- Kapuševska-Drakulevska, Lidija. s.d. „Aspektot na drugosta vo makedonskata drama” [“Aspect of Otherness in Macedonian Drama”]. <http://www.mactheatre.edu.mk/tekst.asp?lang=mac&tekst=57&str=7>. Accessed 20/1/2020. (In Macedonian.)
- Kovačević, Božidar. 1954. „Anđelko Krstić i njegovo delo” [“Andjelko Krstic and his work”]. In *Trajan. Roman iz života makedonskih pečalbara [Trajan. A novel from the life of Macedonian migrant workers]*, 5–19. Novi Sad: Izdavačko preduzeće „Bratstvo-jedinstvo”. (In Serbian.)
- Kuljić, Todor. 2006. *Kultura sećanja [The culture of memory]*. Beograd: Čigoja štampa. (In Serbian.)
- . 2012. „Klasno društvo bez klasne borbe” [“Class society without class struggle”]. <https://pescanik.net/klasno-drustvo-bez-klasne-borbe/>. Accessed 4/2/2020. (In Serbian.)
- Luchurst, Rodger. 2013. *Trauma Question*. Abington: Routledge.

- Mecadra, Sandro. s. d. „Dug pogled ka autonomiji. Kapitalizam, migracije i društvene borbe” [“A long look at autonomy. Capitalism, migrations and social struggles”]. <https://www.kuda.org/sr/dug-pogled-ka-autonomiji-kapitalizam-migracije-i-dru-tvene-borbe/>. Accessed 5/2/2020. (In Serbian.)
- Mihaljinac, Nina. 2016. Svedočenje i reprezentacija traume u vizuelnim umetnostima: NATO bombardovanje SR Jugoslavije [Testimony and representation of trauma in the visual arts: NATO bombing of FR Yugoslavia]. Beograd: Univerzitet umetnosti u Beogradu. (In Serbian.)
- Mikić, Radivoje. 1997. „Kompozicija pripovedaka Anđelka Krstića” [“Composition of stories by Andjelko Krstic”]. In Književnost Stare i Južne Srbije do Drugog svetskog rata [Literature of Old and Southern Serbia until the Second World War], ur. Vladimir Cvetanović, 85–97. Institut za književnost i umetnost/Balkanološki institut SANU. (In Serbian.)
- Milanović, Željko. Živančević Sekeruš, Ivana. 2019. Uvod u proučavanje makedonske književnosti I [Introduction to the study of Macedonian literature I]. Novi Sad: Filozofski fakultet. (In Serbian.)
- Nedić, Marko. 1997. „Razgovor sa Stojanom Krstićem o Anđelku Krstiću” [“Interview with Stojan Krstic about Andjelko Krstic”]. In Književnost Stare i Južne Srbije do Drugog svetskog rata [Literature of Old and Southern Serbia until the Second World War], ur. Vladimir Cvetanović, 211–215. Beograd: Institut za književnost i umetnost/Balkanološki institut SANU. (In Serbian.)
- Popovski, Jovan. 2000. „Poslednata sredba so Anđelko Krstić” [“The last meeting with Andjelko Krstic”]. Razgledi [Reviews] 43 (3–4): 166–75. (In Macedonian.)
- Radičeski, Naum. 2004. „Roman pred romanot – Trajan od Anđelko Krstić i Mara Od Stojan Hristev” [“Novel before the novel – *Trajan* by Andjelko Krstic and *Mara* by Stojan Hristev”]. In 50 godini od makedonskiot roman [50 Years of the Macedonian Novel], ur. Aleksandar Prokopiev i dr., 29–34. Skopje: Institut za makedonska literatura. (In Macedonian.)
- Skerlić, Jovan. 1997. Istorija nove srpske književnosti [History of New Serbian Literature]. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva. (In Serbian.)
- Trajkoski, Dejan. 2015. „Trajkoski: Sekojdnevno učam od Petre M. Andreevski” [“Trajkoski: I am learning every day by Petar M. Andreevski”]. Radio slobodna Evropa. <https://www.slobodnaevropa.mk/a/26818074.html>. Accessed 6/2/2020. (In Macedonian.)